

KECSKÉS D. GUSZTÁV

A szovjet blokkban zajló desztalinizáció a NATO perspektívájában (1953–1956)¹

Az 1956. október 23-i magyar forradalom váratlanul érte a nyugati kormányokat. Nem voltak felkészülve rá, hogy a Szovjetunió egy csatlós-államában fegyveres felkelés törhet ki. Az *olvasás*, a Szovjetunióban Sztálin halála után bekövetkezett liberalizálódás, amely később a szovjet blokk más országaira is áterjedt, kedvező fogadtatásra talált a nyugati diplomácia egyes köreibben. Mivel azonban a külpolitikai döntéshozók tökéletesen tisztában voltak a második világháború befejezése nyomán kialakult európai *status quo*, illetve a szovjet–amerikai szembenállással jellemezhető bipoláris világrend biztosította szűk mozgástérrel, a nyugati kormányok nem kívánták túl energikus lépésekkel gyorsítani ezt a

¹ E tanulmány alapjául szolgáló belgiumi kutatásaimat a Belgiumi Francia Közösség és az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (a kutatási szerződés nyilvántartási száma: F 030125) ösztöndíjjal támogatta. A NATO Levéltárában 1999-ben és 2000-ben végzett kutatásaimra doktori disszertációm készítésével összefüggésben került sor. Lásd KECSKÉS Gusztáv: *La diplomatie française et la révolution hongroise de 1956*. Doktori disszertáció, Sorbonne Nouvelle Paris III. – Pécsi Tudományegyetem. 3. k. Párizs, 2003. A disszertáció kiadása: *La diplomatie française et la révolution hongroise de 1956*. Sous la direction de Sándor Csernus et Paul Gradwohl. Publications de l'Institut hongrois de Paris en collaboration avec École doctorale Espace Européen Contemporain (EEC) de l'Université Paris III Sorbonne Nouvelle, Párizs–Budapest–Szeged, 2005 (série: Dissertationes, vol. III). A NATO belső dokumentumain alapuló további írásaim, forrásközléseim: Az olvasás Kelet-Európában a Nyugat szemével. In: KÖRÖSI Zsuzsanna–STANDEISKY Éva–RAINER M. János (szerk.): *Évkönyv VIII. 2000. Magyarország a jelenkorban*. 1956-os Intézet, Budapest, 2000. 369–391.; A NATO és a magyar forradalom. In: KIRÁLY Béla–Lee W. CONGDON (szerk.): *A magyar forradalom eszméi. Eltűnésük és győzelmük*. Atlanti Kutató és Kiadó Társulat-Alapítvány, Budapest, 2001. 106–129.; A NATO Nemzetközi Titkárságának életrajzi jegyzete Nagy Imréről (1956. november 2.). In: *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, források, I*. Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2002. 377–383.; North Atlantic Council Document C-M(56)110, „The Thaw in Eastern Europe”. September 24, 1956. In: *The 1956 Hungarian Revolution. A History in Documents*. Compiled, edited and introduced by Csaba BÉKÉS–Malcolm BYRNE–János M. RAINER. Assistant eds.: József LITKEI–Gregory F. DOMBER. Budapest–New York, Central European University Press, 2002. 168–177.

folyamatot. Az alábbiakban az 1999-ben megnyílt NATO Levéltár² egykor titkos dokumentumainak segítségével azt vizsgálom, milyenek látták az Észak-atlanti Szövetség illetékes szervei a Szovjetunióban és annak kelet-európai csatlósállamaiban zajló desztalinizációt, és milyen magatartást irányoztak elő ezzel összefüggésben térségünk irányában. Végül pedig bemutatom, hogyan befolyásolta a Nyugat kelet-közép-európai politikájának alakulását az 1956. őszi lengyel és magyar válság.

Idézzük fel először röviden, mely kérdések foglalkoztatták leginkább az észak-atlanti paktumot 1956–1957 folyamán, és a szervezet hogyan hozta meg Kelet-Európával kapcsolatos döntéseit.

Az 1950-es évek közepén az Észak-atlanti Szövetségnek továbbra is szembe kellett néznie Németország megosztottságának problémájával, a Közel-Keleten és általában a harmadik világbeli országokban meginduló szovjet expanzióval, valamint a szovjet gazdasági és katonai potenciál állandó növekedésének veszélyeivel. A nyugati döntéshozók a békés egymás mellett élés elveit hirdető hrucsovi szovjet vezetés Nyugattal kapcsolatos szándékait továbbra is agresszívnek tekintették – amint majd látni fogjuk, helyesen. Válaszul ezekre a kihívásokra a NATO Tanács 1956. májusi miniszteri szintű ülésén elhatározta, hogy kiterjeszti a szövetség tevékenységét a nem katonai jellegű területeken, elősegítve a tagországok közötti egységet, szolidaritást és együttműködést. Az ennek nyomán létrehozott úgynevezett Hármass Bizottság³ ajánlásait az 1956. decemberi NATO-csúcsértekezlet hagyta jóvá. Hangsúlyozták, hogy mennyire fontosak az intenzív és hatékony konzultációk minden olyan kérdésről, amely a Szövetségre nézve súlyos következményekkel járhat. Az egység és a szolidaritás kinyilvánítása különösen fontosnak tűnt a szuezi válság után, amely Franciaországot és Nagy-Britanniát szembeállította az Egyesült Államokkal.⁴

A Hármass Bizottság jelentésének elfogadásával az Észak-atlanti Tanács a kelet–nyugati viszony minden témakörében új lendületet adott a tagállamok közötti konzultációnak. A NATO legfőbb tanácskozó és döntéshozó fóruma, az 1952-től állandóan Párizsban működő Tanács bőségesen foglalkozott az 1953-tól kibontakozó új kelet-európai fejleményekkel. A testület munkáját jelentéseikkel segítették az egyes kérdésekre specializálódott szakértőkből álló munkacsoportok. Így 1951-től egy csoport

² A NATO Nemzetközi Titkárságának és katonai hatóságainak iratai jelenleg az 1949-től 1965-ig tartó korszakra vonatkozóan tanulmányozhatók a NATO Levéltárában Brüsszelben.

³ A Hármass Bizottság tagjai (az úgynevezett „Három Bölcs”): Gaetano Martino olasz, Halvard Lange norvég és Lester B. Person kanadai külügyminiszter.

⁴ *The North Atlantic Treaty Organisation. Facts and Figures.* The NATO Information Service, NATO, 1110 Brussels. 46–47., 50.

összefoglalókat készített a Szovjetunió csatlósállamainak katonai, politikai és gazdasági helyzetéről, 1952-ben pedig megalakult a szovjet politika tendenciáit vizsgáló munkacsoport. Tevékenységüket 1957-ben a Hármass Bizottság javaslata nyomán alakult Politikai Bizottság vette át, amely az 1956-os forradalom után a magyar kérdés szinte minden lényeges részletét megvitatta. Szintén az Észak-atlanti Tanács álláspontjának kialakítását könnyítették meg az Információs és Kulturális Kapcsolatok Bizottságának, valamint a NATO-országok és a Szovjetunió gazdasági tendenciáit összehasonlító munkacsoportnak a jelentései. A bizottságok és az Észak-atlanti Tanács tevékenységét egyaránt segítette, koordinálta a Nemzetközi Titkárság Politikai Részlege. A Kelet-Európáról készített elemzések kidolgozásánál is nagy szerepet játszottak a nemzeti diplomáciai szervek előtanulmányai és a meghívott szakértők egyeztető megbeszélései, melyek során – a NATO döntéshozatali elveinek megfelelően – konszenzus kialakítására törekedtek.⁵ A katonai vonatkozású kérdésekről a Tanácsot békeidőben ajánlásokkal ellátó Katonai Bizottság végrehajtó irodája, az úgynevezett Állandó Csoport adott rendszeres tájékoztatást.⁶

A Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála után kibontakozó új, a korábbinál rugalmasabb és racionálisabb szovjet külpolitika, az „enyhülés” és a „békés egymás mellett élés” elveinek meghirdetése nyomán valóban csökkent a nyugati és a keleti blokk közötti feszültség. Ez azonban, amint a NATO-központ elemzői is rámutattak, nem jelentette a Szovjetunió külpolitikai szándékainak megváltozását: „A szovjet vezetők számára a nemzetközi politika lényege a hatalomért folytatott harc a kommunista világ és a »kapitalista« világ között. Továbbra is fáradszatózó erőfeszítéseket tesznek, hogy biztosítsák a kommunista világ túlsúlyát és meggyengítsék ellenfeleiket” – olvashatjuk egy munkaokmányban.⁷ Az Észak-atlanti Szövetség szakértői a Szovjetunió Kommunista Pártjának 1956. februári XX. kongresszusán elhangzott felszólalásokból is azt olvasták ki, hogy a szovjet álláspont a Nyugat irányában lényegében változatlan maradt.⁸ Célja továbbra is a NATO és a Nyugat-európai Unió feloszlata, az európai bázisokon állomásozó észak-atlanti erők vissza-

⁵ A NATO döntéshozatali mechanizmusáról: *The NATO Handbook*. 50th Anniversary Edition, Office of Information and Press, NATO, 1110 Brussels, 1998–1999. 147–150. Lásd még: VALKI László (szerk.): *A NATO. Történet–szervezet–stratégia–bővítés*. Corvina, Budapest, 59.

⁶ *The North Atlantic Treaty Organisation*. I. m. 337–340.

⁷ NATO Nemzetközi Titkárságának Levéltára (Brüsszel): AC/34 (56)WP/9 (1956. október 19.). A zárójelben lévő dátum az irat szereplő dátumot jelzi.

⁸ Uo. C-M(56)26 (1956. március 6.).

vonása és annak megakadályozása, hogy Nyugat-Németország hatékonyan részt vegyen a nyugati szövetségi rendszerben. Sőt, a Kreml azt kívánta, hogy Németország egésze a szovjet blokkhoz kerüljön.⁹ Az „enyhülési politika” a NATO értelmezésében valójában arra irányult, hogy elaltassa a Nyugat éberségét.¹⁰ A sztálini korszakhoz képest újdonságot csupán a szovjet diplomácia „civilizáltabb” módszereiben és földrajzi hangsúlyainak eltolódásában láttak. Úgy ítélték meg, hogy a korábbi merev elzárkózást felváltotta a tárgyalási készség, a nyugati országokkal, elsősorban az Egyesült Államokkal való gazdasági és kulturális kapcsolatok kiépítésének igénye és a hagyományos diplomáciai módszerek alkalmazása. Bár Moszkva számára továbbra is Nyugat-Európa jelentette a legfőbb célterületet, a második világháború nyomán kialakult európai status quót és az atomkorszak realitásait figyelembe vevő szovjet vezetés időlegesen lemondott ebben a térségben a közvetlen expanzióról, és áthelyezte tevékenységének súlypontját az afrikai és ázsiai fejlődő országokba, elsősorban a Közel-Keletre. A főként gazdasági és propagandaeszközökkel folytatott harmadik világbeli szovjet behatolás távlatait az elemzők annál is veszélyesebbnek tartották, mivel a szovjet gazdaság fejlődési iránya alapján további jelentős növekedést, vagyis a terjeszkedés eszközeinek bővülését jósolták. A Szovjetunió gazdaságának erősödése természetesen a szovjet katonai erő újabb növekedésének remét is felidézte.¹¹

A nyugati diplomáciának pontos ismeretei voltak a Szovjetunió kelet-európai csatlósállamaiban Sztálin halála után kezdődő liberalizálódásról. Magyarországgal kapcsolatban az események meglepő felgyorsulásának lehetőségével is számoltak.¹² Ugyanakkor úgy vélték, hogy a Moszkva által kezdeményezett desztalinizáció és az ennek nyomán kibontakozó úgynevezett olvadás nem fogja megrendíteni a kelet-európai szovjet uralmat. Szerintük tehát a békés egymás mellett élés politikája egyáltalán nem fog a Kelet-Európa feletti szovjet uralom lazulásához vezetni, noha a Kreml ekkor a korábbiaknál jobban törekedett rá, hogy

⁹ Uo. C-M(56)49 (1956. április 20.).

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo. C-M(56)131 (1956. november 30.). A szovjet gazdaságpolitikát elemző bizottság elnökének feljegyzése összehasonlította a szovjet blokk és a NATO-országok gazdasági növekedésének ütemét, az előbbi gyorsabb fejlődését prognosztizálva. Az elemzés szerint a szovjet blokk termelése 1975-re meg fogja előzni az európai NATO-országok termelését, ami nyilvánvalóan a veszéllyel jár, hogy tovább nő a keleti tömb katonai teljesítőképessége.

¹² Uo. C-M(56)110 (1956. szeptember 24.). Publikálva: Az olvadás Kelet-Európában a Nyugat szemével. I. m.

szövetségeit független államoknak tüntesse fel.¹³ Ami egy esetleges nyílt válság kilátásait illeti, a NATO-szakértők úgy vélték, hogy „a szovjet kormány kész megfelelő gazdasági, politikai és katonai intézkedéseket tenni, hogy megőrizze uralmát a blokk felett”.¹⁴

A keleti és a nyugati tömb katonai szembenállása és a második világháború nyomán kialakult európai érdekszférák megsértése esetén fennálló atomháborús kockázat miatt a NATO-országoknak igen szűkös lehetőségeik voltak a kelet-európai folyamatok befolyásolására.¹⁵ Noha az enyhülés légkörében egyre bővítették kapcsolataikat a csatlós államokkal, hogy ezzel is kifejezzék szimpátiájukat a kelet-európai liberalizációs törekvésekkel, a magyar forradalom előestéjén a kelet-európai olvadásról elkészült tanulmányában a Szovjetunió politikai tendenciáit elemző munkacsoport egyértelműen leszögezte: „Minthogy [...] nem áll szándékunkban, hogy erőt alkalmazzunk felszabadításuk érdekében, nem szabad őket hiábavaló lázadásokra ösztönöznünk.”¹⁶

Ezt a jelentést, amelynek célja a csatlósállamok irányában követendő aktívabb NATO-politika kidolgozása volt, és amely az 1956. december közepére tervezett NATO külügyminiszteri értekezlet munkáját volt hivatva előkészíteni, október 24-én – vagyis éppen a magyar forradalom kitörésének másnapján – tárgyalta a NATO Tanácsa. Az ülésen a rendelkezésemre álló iratok szerint alig vagy egyáltalán nem kerültek szóba a budapesti események. A NATO-országok nagykövetei ezúttal a korábbi álláspontok ismertetésére szorítkoztak csupán. Számos képviselő úgy vélte, hogy a kelet-európai olvadásról készített tanulmány nem hangsúlyozza eléggé a titóizmus szerepét a térségben. Hangsúlyozták továbbá, hogy az SZKP XX. kongresszusának döntése, amely helyeselte a szocializmushoz vezető különböző utak lehetőségét, nagymértékben megrendítette a csatlósállamokat. A brit képviselő, Sir Christopher Steel¹⁷ ugyanakkor kifejtette, hogy véleménye szerint a Kelet-Európában megfigyelhető nyugtalanság ellenére a csatlósállamok nemigen tudják lerázni a szovjet ígát: a gazdasági tényezők,

¹³ NATO Nemzetközi Titkárságának Levéltára (Brüsszel): C-M(56)49 (1956. április 20.).

¹⁴ Uo. AC/34 (56)WP/9 (1956. október 19.).

¹⁵ Nyikita Szergejevics Hruscsov, az SZKP KB első titkára és Nyikolaj Alekszandrovics Bulganyin, szovjet miniszterelnök 1956. áprilisi nagy-britanniai útja során közölte is a vendéglátókkal, hogy a kelet-európai eseményekbe történő nyugati beavatkozás a Szovjetunióval való háborúhoz vezetne. Lásd BÉKÉS Csaba: A brit kormány és az 1956-os magyar forradalom. In: BAK János–BÉKÉS Csaba–HEGEDŰS B. András–LITVÁN György (szerk.): *Évkönyv I. 1992*. 1956-os Intézet, Budapest, 1992. 25.

¹⁶ Az olvadás Kelet-Európában a Nyugat szemével. I. m. 390–391.

¹⁷ Sir Christopher Steel 1953 és 1957 között Nagy-Britannia állandó képviselője a NATO Tanácsában.

a sztálinisták jelenléte az egész államigazgatásban, a fegyveres erők alárendeltsége a Szovjetuniónak, valamint a térség országait a szovjet megszállás előtt egymással szembeállító versengés akadályozza az ilyen törekvéseket. A brit nagykövet nem tartotta valószínűnek, hogy az esetleges felkelések leverésére a Szovjetunió közvetlenül beavatkozzon, hacsak nem kap felkérést az adott szatellit állam valamelyik politikai csoportjától. A Német Szövetségi Köztársaság képviselője, Herbert Adolph Blankenhorn¹⁸ arra figyelmeztetett, hogy a nyugati kormányoknak rendkívüli óvatossággal kell cselekedniük, mivel minden megfontolatlan lépés gyengítheti az alakulófélben lévő új kelet-európai kormányok pozícióit, amelyek a korábbinál nagyobb társadalmi támogatottságot élveztek ugyan, de továbbra is kommunista beállítottságúak.¹⁹ Ettől kezdve a Nyugat számára előírt óvatosság a kelet-európai válságról folytatott viták egyik kulcskifejezése lett a NATO Tanácsában. Az Észak-atlanti Szövetséghez akkreditált francia nagykövet, Alexandre Parodi²⁰ az október 24-i ülésről külügyminisztériumának küldött beszámolója szintén kiemeli ezt a mozzanatot. Rámutat a kidolgozandó közös politika egyik fő törekvésére is: „A Tanács tagjai egyetértettek abban, hogy a NATO-országok érdekeit szolgálja, ha a csatlósországokkal való kapcsolataik során, igen nagy óvatossággal, nagyobb függetlenségre ösztönözik azokat a szovjetekkel szemben...”²¹ Általános vélemény volt az is, hogy az olvadás „továbbterjedése” érdekében áll a NATO-nak, ezért az ülésen a Szövetség Kelet-Európa-politikájának alaposabb kidolgozása mellett foglaltak állást. Határozatban szólították fel a főtitkárt: javasoljon módszert, amely lehetővé teszi, hogy az 1956. decemberi miniszteri szintű értekezletre – nemzeti szakértők bevonásával – újabb dokumentum készüljön a csatlósországok irányában követendő politikáról. Ennek nyomán október 27-én Alberico Casardi, a NATO-főtitkár politikai ügyekért felelős helyettese²² kérte a tagállamok kormányait, hogy javasoljanak módszereket a liberalizálódás elősegítésére.²³ Erre reagált a Tanács október 31-i ülésén

¹⁸ Herbert Adolph Blankenhorn 1955–1959-ben az NSZK állandó képviselője a NATO Tanácsában.

¹⁹ NATO Nemzetközi Titkárságának Levéltára (Brüsszel): C-R(56)56 (1956. október 26.). Jegyzőkönyv a NATO Tanács 1956. október 24-i üléséről.

²⁰ Alexandre Parodi 1955–1956-ban Franciaország állandó képviselője a NATO Tanácsában.

²¹ A Francia Külügyminisztérium Levéltára (Párizs): Service des Pactes, 210. doboz, 50.397 (1956. október 24.). A francia NATO-képviselő vezetőjének távirata a külügyminisztériumnak.

²² Az olasz Alberico Casardi 1956–1958-ban a NATO főtitkárának politikai ügyekért felelős helyettese, majd 1958 és 1962 között főtitkárhelyettes volt.

²³ NATO Nemzetközi Titkárságának Levéltára (Brüsszel): C-M(56)122 (1956. október 27.).

az amerikai NATO-nagykövet, George W. Perkins,²⁴ amikor hangsúlyozta, hogy a kidolgozandó dokumentumban csak javaslatként szerepelhet néhány gondolat a követendő közös politikával kapcsolatban, mert az esetleges közös irányvonal kidolgozása a miniszteri ülés feladata.²⁵ Az előterjesztések és jelentések kidolgozásának megszokott adminisztratív folyamatát azonban megakasztotta a magyar válság és az október 29-én kezdődő szuezi háború,²⁶ melyek a NATO Tanács üléseinek legfőbb témái lettek ezekben a napokban.

A lengyel és a magyar válság tehát olyan időszakban tetőzött, amikor a NATO Kelet-Európa-politikájának újragondolása már megkezdődött. 1956 őszenek viharos kelet-európai eseményei intenzívebbé tették ezt a folyamatot, és hatottak végeredményére is. A magyarországi felkelés és annak tragikus sorsa reálisabbá tette a NATO-központban zajló ártértekelő munkát mind a Szovjetunió, mind a csatlósállamok, mind pedig a nyugati tömb vonatkozásában. A hruscsovi szovjet külpolitika korábban is feltételezett agresszivitása a magyarországi brutális katonai fellépés nyomán beigazolódtott. Az is bebizonyosodott, hogy a szovjet vezetők a blokk feletti uralmukat a legkegyetlenebb katonai módszerekkel, bármilyen presztízvesztés árán is fenn kívánják tartani. Kelet-Európa kapcsán kiderült, hogy a térség nem áll a korábban feltételezett mértékben a Szovjetunió ideológiai uralma alatt, sőt több helyütt éles szovjetellenesség tapasztalható. Ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált, hogy bármi történjék is, a Nyugat nem avatkozik be a csatlósállamokban. Ez korábban is így volt, az új politikai koncepcióban azonban ezt nyíltan be is vallották. Tartózkodni akartak a kelet-európai fegyveres felkelések bátorításától is, amelyek a várható erőteljes szovjet ellenakció miatt fenyegetnék a Nyugat biztonsági érdekeit.

Az 1956-os magyar forradalom így nem okozott nagymérvű változást a NATO Kelet-Európa-politikájában. Az 1957 tavaszára kidolgozott koncepció lényegi elemei, így a szovjet befolyás alatt álló csatlósállamok békés fellazítása – vagyis a Szovjetuniótól függetlenedő külpolitika és

²⁴ George W. Perkins 1955 és 1957 között az Amerikai Egyesült Államok állandó képviselője volt a NATO Tanácsában.

²⁵ NATO Nemzetközi Titkárságának Levéltára (Brüsszel): C-R(56)57 (1956. november 5.). Jegyzőkönyv a NATO Tanács 1956. október 31-i üléséről.

²⁶ A Párizs melletti Sèvres-ben 1956. október 22–24-én tartott titkos brit–francia–izraeli találkozózn megálapodás jött létre, melynek nyomán október 29-én megindult az izraeli támadás a Sínai-félszigeten Egyiptom ellen. Október 30-án Nagy-Britannia és Franciaország ultimátumot intézett a harcoló felekhez, majd 31-étől légitámadásokat kezdett Egyiptom ellen, amit november 6-án partraszállás követett.

az egyre liberálisabb belpolitika követésére való ösztönzés gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatok által²⁷ – már az 1956. október–novemberi lengyel és magyar események előtt megfogalmazódott. Csakúgy mint az az elv, hogy nem szabad a szovjet blokk „rab népeit” „hiába-való lázadásokra” bátorítani, mivel a Nyugatnak nincs módjában fegyveres segítséget nyújtani: a Szovjetunióval megvívandó nukleáris háború veszélyét idézné fel bármiféle nyugati beavatkozás. A magyarországi válság hatására azonban részleges módosulások következtek be a szatellit államok irányában képviselendő NATO-politikában. A magyar forradalom kegyetlen vérbefojtása, illetve az ennek nyomán hatalomra került Kádár-kormány tömeges terrorintézkedései miatt még hangsúlyosabbá vált annak kinyilvánítása, hogy a leggondosabban tartózkodni kell fegyveres lázadások provokálásától. Továbbá a nyugati elképzelések megvalósítására az adott körülmények között a legalkalmasabb eszköznek a nemzeti kommunista rendszert tekintették. Végül, ami a védelmi kérdéseket illeti, a NATO katonai tervei kiegészültek azzal a ponttal, hogy a szovjet blokkban kitörő felkelések a várható jelentős szovjet ellenakciók miatt fenyegethetik a NATO biztonságát.²⁸

²⁷ Békés Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában. Tanulmány és válogatott dokumentumok.* Az amerikai, angol és francia dokumentumokat fordította és a szerkesztésben közreműködött: SOMLAI Katalin. 1956-os Intézet, Budapest, 1996. 77.

²⁸ NATO Nemzetközi Titkárságának Levéltára (Brüsszel): C-M(56) 138 (végleges) Az Észak-atlanti Tanács direktívája a NATO katonai hatóságaihoz, amelyet a Tanács 1956. december 13-án hagyott jóvá. Közli: *Documents sur la stratégie de l'OTAN, 1949–1969.* Szerkesztette: Gregory W. PEDLOW, a Szövetséges Fegyveres Erők Európai Legfelső Parancsnoksága Történelmi Hivatalának vezetője, a NATO Nemzetközi Titkársága Központi Levéltárának támogatásával. Brüsszel, 1998.